

Rozdział / Розділ / Chapter

XXI

Życie społeczne i polityczne Polaków i Ukraińców na Wołyniu
w warunkach demokratycznych reform z 1917 roku

Суспільно-політичне життя поляків і українців на Волині
в умовах демократичних перетворень 1917 року

The social and political life of the Poles and Ukrainians in Volyn
under democratic process in 1917

Andrii Ratsilevych (Андрій Рацілевич)*

Zhytomyr Ivan Franko State University, Ukraine

Abstrakt: W artykule przedstawiono działalność społeczną i polityczną społeczności polskiej będącej jedną z najliczniejszych społeczności etnicznych i społeczności ukraińskiej na Wołyniu w trakcie procesu demokratycznego w 1917 roku. Autor analizuje aktywność obywatelską i polityczną polskich i ukraińskich organizacji i społeczeństw i ich reprezentację w samorządzie terytorialnym. Artykuł ukazuje manifestacje miejscowych Polaków i Ukraińców, ich działalność polityczną i udział w wyborach samorządowych oraz w wyborach do wszystkich rosyjskich zgromadzeń konstytucyjnych, jak i formy i metody walki stosowane w celu ochrony własnych interesów narodowych. Szczególny nacisk położono na to, że utrzymanie narodowej solidarności umożliwiło Polakom prowadzenie szerokiej gamy działań społecznych i politycznych oraz wywieranie wpływów na kulturę miast. Rozważania ukazują zabiegi edukacyjne i kulturowe podjęte w celu wsparcia polskiego szkolnictwa, teatru i innych form działalności edukacyjnej i kulturalnej. Autor omawia również stosunek polskich i ukraińskich organizacji do prób budowy niepodległego państwa przez Centralną Radę Ukrainy. **Słowa kluczowe:** Organizacje społeczne Polaków; Organizacje społeczne Ukraińców; Partie polityczne; Organizacje publiczne; Działania społeczne i polityczne; Wołyń.

Анотація: Досліджується громадсько-політична діяльність поляків, як однієї з чисельних етнічних спільнот, і українців на Волині у період розгортання революційних перетворень 1917 року. Проаналізовано діяльність польських і українських організацій та товариств. Висвітлюється формування польських і українських політичних та громадських організацій, їх представництво в органах

* Corresponding author: andrii.racilewicz@gmail.com

© 2019 Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego. All rights reserved

міської влади. Показано прояви політичної активності поляків і українців, їх участь у муніципальних виборах та до Установчих зборів, форми й методи захисту національних інтересів. Підкреслено, що для поляків дотримання національної згуртованості дало можливість широкої суспільно-політичної діяльності та утвердження польських культурних впливів у містах. Наведено ставлення польських організацій до державотворчої практики Української Центральної Ради.

Ключові слова: Польська спільнота; Українська спільнота; Політичні партії; Громадські організації; Суспільно-політична діяльність, Волинь.

Summary: The paper investigates social and political activities of the Polish community, as one of the most numerous ethnic communities in Volyn and the Ukrainian community there under democratic process of 1917. The author analyzes both civic and political activities of Polish and Ukrainian organizations and societies and their representation in local government. The article points out the manifestations of the local Poles and Ukrainians, their political activity and participation in municipal elections and for the All Russian Constituent Assembly, the forms and methods of struggle they used in order to protect their national interests. A special emphasis has been put on the fact that maintaining national solidarity made it possible for the Poles to conduct a vast array of social and political activities and exert Polish cultural influence in the cities. The investigation shows educational and cultural measures taken in order to support Polish schooling, theatre and other forms of educational and cultural activities. The author discusses the attitude of Polish and Ukrainian organizations to the attempts of the Central Council of Ukraine to build an independent state.

Key words: Poles' social organizations; Ukrainians' social organizations; Political parties; Public organizations; Social and political activities; Volyn.

Вступ. З падінням на початку 1917 р. російського самодержавства розпочався процес демократизації суспільно-політичного життя в Україні. Розгортається потужний розвиток українського та польського національних рухів. Для українців успішний державотворчий процес тією чи іншою мірою залежав від позиції польських суспільно-політичних кіл. Для поляків український національний рух мав вагомим значення бо уможлиблював руйнування старої імперської системи, згодом, і опір у більшовизації України, а відтак – відродження незалежної Польщі. Діячі обох рухів усвідомлювали важливість співпраці для досягнення цілей та намірів у суспільно-політичному житті.

Метою статті визначено проаналізувати організаційне оформлення польського та українських національних рухів на Волині в умовах демократичних перетворень упродовж 1917 р., їх цілі та наміри й визначити спільні суспільно-політичні інтереси. Привертає увагу відношення поляків до українського державотворчого процесу доби Центральної Ради. Хронологічні межі статті охоплюють процес демократизації від Лютневої революції до проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів.

Методологічна основа. Дослідження ґрунтується на використанні порівняльно-історичного методу, що уможливив зіставити український та польський національні рухи у їх розвитку, досягнення мети та міру впливу на суспільство, опису та розкриттю стану обох рухів за часовим алгоритмом. Сформулювати висновки та визначити перспективи подальших досліджень.

Науковий доробок вивчення взаємин між українським та польським національними рухами був предметом дослідницького інтересу М. Потапенка, Я. Калакури. Однак зазначені праці не дозволяють з'ясувати їх регіональну складову, зокрема на терені історичної Волині де в переважній кількості мешкали українці та, впродовж століть, разом з ними – поляки. Пропоноване дослідження висвітлить, на прикладі Волині, взаємини суспільно-політичного характеру поміж українським та польським національними рухами.

Українське національне піднесення та створення Центральної Ради у Києві схвально зустріли на Волині. Посилення інтересу до українського руху навесні 1917 р. в містах та повітах губернії зумовлювалось наслідками праці діячів національного руху початку ХХ ст. Основну частину цього загалу становила інтелігенція, що відігравала значну роль в українському русі.

Розвиток національного руху в краї показав його органічну єдність із центром українського відродження – Києвом і керівним органом українського відродження – Центральною Радою. Так, ще до рішення Центральної Ради про організацію місцевих губернських, повітових і міських українських рад у Житомирі на початку квітня була утворена та розпочала свою діяльність Волинська Українська Рада. Головну роль у ній відіграли українські есери та соціалісти-федералісти.

Цим представницьким органом ставилось завдання згуртувати прибічників українства, головним чином представників українських політичних партій. Волинська Українська Рада стала репрезентантом політичних інтересів, здебільшого українських соціалістичних партій. Вона делегувала своїх представників до різних суспільно-політичних організацій та державних установ, зокрема до Центральної Ради. У регіонах Волині, здебільшого у містечках та містах, утворювалися українські організації, гуртки, громади – у Луцьку, Рівному, Новограді-Волинському та інших. Усі вони, в умовах, де губернські владні структури прагнули залишити без змін стару консервативну російсько-бюрократичну систему намагалися вплинути на позицію міських влад.

Одночасно, до процесу витворення нової демократичної структури влади на Волині долучалися організовані упродовж весни 1917 р. польські громади, товариства, організації. У Житомирі польська громада скориставшись демократичними змінами посилила суспільну активність. 10 березня у місті відбулась масова польська демократична маніфестація зі знаменами під гаслом «*Za naszą i waszą wolność*», яка викликала інтерес губернської влади та дієцезяльного керівництва римо-католицького костьола. До маніфестантів з промовою виступив губернський комісар Б. Лелявський, вітаючи їх з новим ладом, а після до зібраних звернувся польською мовою біскуп Ігнаци

Дуб-Дубовський¹. У численній демократичній маніфестації третього квітня, з нагоди свята Свободи, поряд з різноманітними громадськими та національними організаціями, брали участь поляки – зі стягами Польщі та виконанням Мазурка Домбровського².

Перше польське віче відбулось 16 березня у присутності близько однієї тисячі чоловік. Виступаючі закликали місцеву громаду до активної суспільної діяльності, утворювати різноманітні польські товариства, заснувати Народний Дім та бібліотеки. Пропонувалось створити польські школи, товариство національної освіти, гімнастичні та професійні організації. У підсумковій резолюції наголошувалось на єднанні поляків у рамках діяльності Польського комітету виконавчого на Русі (далі – ПКВ) і прийнято створити польський міський комісаріат у складі представництв, професійних кіл і суспільних верств для впровадження програми праці як органу ПКВ³.

Формування польських товариств та організацій відбувалось в атмосфері національного піднесення й очікування досягнення ідеалу вільної Польщі, особливо після декларації Тимчасового уряду про майбутню перспективу польської незалежності. Прояви патріотичного піднесення місцевими польськими громадами Правобережної України не було позбавлене впливу плеканих традицій польського повстанського руху, поширених мережею таємних національних шкіл⁴. Для посилення суспільної активності поляків Волині заохочувалось проведення публічних виступів. На шпальтах житомирської преси є чимало оголошень відповідних публічних лекцій. 30 квітня голова правління Польського демократичного Союзу на Русі Є. Старчевський

¹ *Вольнь* 6 Май 1917, № 118.

² *Свободное слово* 7 Апр. 1917, № 4.

³ *Dziennik Kijowski* 5 kwietnia 1917, № 80.

⁴ М. Потапенко, *Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*, с. 92.

виступав у Житомирі із лекцією пропаганди національної єдності. Він вказав на шкідливість поляризації польського державницького руху, а для успіху державотворення вагомою є не кон'юнктура війни, лише прагнення польського народу⁵.

Для українського національного руху дороговказом для його подальшого розвитку стали рішення Всеукраїнського національного конгресу у місті Києві (6-8 квітня 1917 р.) на якому було узгоджено спільну загальнонаціональну платформу. 21 квітня 1917 р. Волинська Українська Рада організувала віче, на якому виступали з промовами представники різних напрямків української політичної думки⁶. Одним із наслідків зібрання стало заснування друкованого органу – часопису “Громадянин”. Повну солідарність з вимогами українців продемонстрували поляки Житомира, де провели маніфестацію під гаслами “За нашу і вашу свободу”⁷.

В умовах, коли польські демократи шляхом створення нових структур легальної діяльності намагались позбавити ендеків лідируючої позиції у ПКВ на Русі й, разом з тим, посилити свій вплив на організацію громадсько-політичного життя поляків Наддніпрянщини, Польській демократичний союз на Русі у квітні 1917 р. заснував низку регіональних представництв⁸. В оголошенні, вміщеного в «Трудовій Волині», повідомлялося про погодження з Центральним Комітетом Демократичного Союзу провести на 22 квітня перше організаційне зібрання житомирського Комітету польського Демократичного Союзу на Русі⁹. Вже 8 травня Польській

⁵ *Gazeta Polska* 24 maja 1917, № 116.

⁶ *Волинь* 5 Апр. 1917 г., № 83.

⁷ О. Я. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, с. 120.

⁸ М. Потапенко, *Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*, с. 93-94.

⁹ *Трудовая Волинь* 16 Апр. 1917, № 15.

демократичний Союз в Житомирі відкрив канцелярію разом із читальнею¹⁰. Одночасно розпочала свою діяльність громадська організація «Союз польських жінок»¹¹. У кінці червня Союз польських жінок відкрив Бюро праці¹². У травні поновило свою діяльність католицьке товариство трудящих жінок «Дзвигня», з метою сприяти підвищенню освітнього і професійного рівня своїх членів¹³. Можна вважати, що наприкінці квітня сформувалась основна діяльність Польського комісаріату міста. Йому було відведено приміщення для щоденного прийому поляків з приводу вирішення проблем суспільно-політичного та культурно-освітнього характеру¹⁴. Проведені весною масові збори польської громади Житомира свідчать про високий рівень її суспільної організації. По регіонах Волині також проходив процес гуртування поляків у політичних, культурно-освітніх та релігійних організаціях.

У Житомирі від початку травня діяв організований польським комісаріатом суспільно-політичний клуб¹⁵. Його головна діяльність була направлена на ознайомлення місцевої польської громади з розвитком польського суспільно-політичного руху. До членів клубу приймалися усі поляки незалежно від політичних поглядів. Клуб влаштовував лекції, диспути, співбесіди.

Період весни – початку літа 1917 р. ознаменувався проведенням різноманітних українських з'їздів на Волині та утворенням філій українських організацій. Загальне зацікавлення українськими справами проявилось у зростанні інтересу військових до національного

¹⁰ *Вольнь* 9 Май 1917, № 119.

¹¹ Державний архів Житомирської області, ф. Р-405, оп. 1, спр. 8, арк. 175.

¹² *Вольнская речь* 22 Июн. 1917, № 21.

¹³ Державний архів Житомирської області, ф. Р-405, оп. 1, спр. 7. – арк. 453-458.

¹⁴ *Вольнь* 9 Май 1917, № 119.

¹⁵ *Ibidem*, 7 Май № 118.

відродження. У прифронтовій зоні в Кременці у квітні 1917 р. було заплановане спільне зібрання вояків-українців і цивільних. Серед низки обговорюваних питань були: об'єднання українського народу і отримання повної автономії¹⁶. 27-30 березня 1917 р. в Луцьку пройшов перший з'їзд представників військових частин армії, на якому солдати-українці висловили намір боротися за самостійність України. У Житомирі було організовано філію військового клубу ім. П. Полуботка. Полуботківці вирішили улаштувати свято Національного Фонду та об'єднати свої зусилля із іншими українськими організаціями¹⁷. Травень – початок червня 1917 р. характеризується для українського руху подальшим зміцненням його соціальних та політичних підвалин за рахунок залучення до нього різних верств населення через новостворені губернські, повітові, міські українські ради, розширення мережі товариства “Просвіта”.

10-12 травня Волинська Українська Рада провела з'їзд делегатів усіх українських організацій Волині. На з'їзд отримали право послати своїх представників: осередки “Просвіти”, громади, ради, гуртки, селянські спілки (українську “Селянську спілку” на Волині було організовано протягом березня-квітня 1917 р.), кооперативи, волосні виконавчі комітети, Союз кооперативів, військові організації.

Український організаційний з'їзд відбувся за участю представників від українських суспільно-економічних організацій і установ. З привітанням виступили представники: Української Центральної Ради, Української Громади м. Житомира, товариства “Волинська Просвіта”, філії товариства Українського Військового Клубу ім. гетьмана Павла Полуботка, від 1-го Українського військового з'їзду. З'їзд постановив

¹⁶ *Ibidem*, 2 Апр. № 82.

¹⁷ *Нова Рада* 27 травня 1917 р, № 112.

посилити організаційну роботу на Волині, скликати селянський з'їзд, в контексті демократизації земські установи були реорганізовані в Народні Ради, оновлено представництво до Волинської Української Ради та зорієнтовано її діяльність у русло постанов Національного Конгресу. Також підтримано українізацію армії¹⁸.

Задекларований селянський з'їзд відбувся 21-24 травня в Житомирі за участю представників усіх повітів Житомирщини. З'їзд відкрив голова Волинської Української Ради Самійло Підгірський. Делегати спільно з військовими та цивільним громадянством улаштували під час з'їзду мітинг на підтримку домагань українства. Значною мірою позиція автономії та федералізації отримала прихильність волинського селянства, зокрема, перетворити Російську державу в однопалатну республіку без президента, де кожна народність повинна мати широку автономію, зокрема й Україна, забезпечення повних прав національних меншин¹⁹. На з'їзді було утворено "Раду селянських виборних", до якої увійшли в значній кількості національно свідомі представники інтелігенції та селянства.

Залучення військових до суспільно-політичної діяльності спостерігається серед військових-поляків. У Житомирі 2 квітня, за зразком військових союзів Москви та Києва, створено «Союз військових поляків». Його мета діяльності полягала в прагненні до здійснення ідеалів незалежної та соборної Польщі, створенню культурно-просвітніх товариств та каси взаємодопомоги. На організаційному зібранні обрано тимчасове правління Союзу, головою обрано хорунжого К. Соколовського²⁰. Союз був

¹⁸ *Громадянин* 4 Лип. 1917 р., № 3.

¹⁹ *Вольнские народные известия* 15 Май 1917 г.

²⁰ *Вольнь*. – 1917. – № 112. – 29 апреля.

зафіксований як регіональний осередок військових поляків²¹. Одночасно з активізацією суспільного життя весною у місті розгортається польський культурно-освітній рух. За зразком земель Царства Польського, на виконання ухвал першого польського віча, в Житомирі міський комісаріат організував польське просвітнє товариство «Macierz Polska»²². Улітку, зусиллями польського просвітнього товариства «Macierz Polska» відкрито чотири однокласних училища, курси для неписьмених, вчительську семінарію, лекції у всіх районах міста, проводило акції зі збору благодійних коштів²³. У Житомирі тимчасово перебували поляки-біженці якими опікувався Центральний комітет обивательський губерній Царства Польського. Допомогу в його діяльності надавали місцеві польські товариства. На Волині до числа вже згадуваних польських організацій та товариств варто долучити місцеві осередки польських політичних партій: Праці національної на Русі, Централі Демократичної, Демократії християнської на Русі і партії народово-демократичної²⁴.

Отже, перебіг подій національної революції у краї показав, по-перше, його інтегрованість у процес загальноукраїнського руху, по-друге, місцеві особливості реалізації домагань українства. Другий фактор ознаменувався великою активністю українського руху, насамперед у містах. Українська інтелігенція продовжувала консолідувати прихильників відродження України навколо різноманітних організацій, установ, гуртків національного характеру, окресливши цілі та домагання українства, а також схему їх реалізації. Ще однією характерною рисою цього періоду є стихійність перебігу національного

²¹ *Wiadomości Wojskowe* 19 sierpnia 1917, № 19-20.

²² Державний архів Житомирської області, ф. Р-405, оп. 1, спр. 8. – арк. 315.

²³ *Вольнская речь* 22 Июнь. 1917, № 21.

²⁴ *Tygodnik kresowy* 30 grudnia 1917, № 5.

руху. Водночас його політична платформа досить швидко стала на позиції національно-територіальної автономії України. Від весни 1917 р. розвиток українського руху проходив саме у такому руслі політичних цілей. Поляки і українці скориставшись умовами демократичних змін у суспільстві залучились до процесу розгортання національних рухів. Кожен з них позиціонував себе як його регіональну складову. Їхні взаємини зводились до спільної підтримки суспільно-політичних домагань. Зокрема, поляки декларували привітання гасла "Вільної України".

Нове піднесення та консолідація українського національного руху на Волині простежується після прийняття I-го Універсалу Центральної Ради, який проголосив суверенність українського народу “на своїй землі”²⁵. Волинська Українська Рада заснувала у Житомирі Інформаційне бюро. Його метою – було збирання даних про український рух на Волині. Бюро звернулося до просвіт, рад, громад, гуртків й інших українських військових та цивільних організацій Волині, з проханням подавати свої відомості про себе. Було організовано продаж українських книжок та преси: “Нової Ради”, “Народної Волі”, “Робітничої газети” і тижневиків “Боротьба” і “Воля”, де висвітлювалася діяльність українських політичних партій, напрями розвитку національного руху²⁶.

Організаційна робота українців на місцях й далі тривала. Діячі українського національного руху у низці повітів Волині посилили свій вплив на селянство, гуртуючись навколо кооперативних організацій. Партійні осередки УПСР спочатку були організовані у східних повітах

²⁵ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*, С. 101.

²⁶ *Громадянин* 14 липня 1917 р., № 15-16.

і Новоград-Волинському та Житомирі²⁷. У Новограді-Волинському 25 червня відбулися збори місцевої організації УСДРП, на яких постановили домагатися національно-територіальної автономії України та організувати українську селянську спілку в повіті²⁸.

Однак, попри значне піднесення весною-влітку національного руху у всеукраїнському відродженні, на Волині проявлялися й тенденції деструктивного характеру. Волинська Українська Рада звинувачувала губернську владу (напр. – церковну, або ж Волинське Губернське Земство, склад якого не було демократизовано і характеризувалося як антидемократичний елемент) у сприянні чорносотенцям.

Зрештою, діяльність українських громад, організацій досить часто визначалося ситуацією, в якій опинилося українство регіонів Волині. Так українські організації докладали чимало зусиль на нівелювання впливів російських політичних сил промонархічно налаштованої частини міського соціуму, російського бюрократичного та педагогічного апаратів, російської революційної демократії у повітах.

До того ж, на першому етапі своєї діяльності Генеральний Секретаріат реальної влади не отримав, державні установи в регіонах у його підпорядкування не перейшли, спричинивши відсутність можливостей ефективного регулювання сфери державного управління. Генеральний Секретаріат лише ознайомлювався з ситуацією на місцях, налагоджував зв'язки з регіональними громадськими організаціями та вирішував питання улаштування своєї діяльності²⁹. У II Універсалі зазначалося, що вирішення питання про автономію України відкладається до Всеросійських Установчих зборів, а Генеральний

²⁷ О. М. Любовець, *Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.)*, с. 66.

²⁸ В. С. Ваховський, *Новоград-Волинський 1917-го року*, с. 260.

²⁹ І. М. Лебедева, *Створення Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.)*, с. 207.

Секретаріат проголошено крайовим органом влади Тимчасового уряду³⁰. Зрештою, діяльність українських соціалістичних партій, як зазначає Д. Дорошенко, зводилася, особливо на Волині, до соціалізації землі при втраті уваги до решти компонентів розвитку національного руху³¹.

Уже влітку 1917 р. соціально-економічні проблеми домінували в селянському середовищі, відсуваючи на другий план політичні цілі українського руху та взагалі підтримку будь-яких чи то культурних, чи просвітніх процесів українського відродження. Ці питання були головним змістом агітації російських соціалістичних партій, особливо РСДРП, що значно послаблювало увагу селянина до проблем українського відродження. Відповідні причини вплинули й на постанови селянських з'їздів Волині. З цього приводу, покликаючись на В. Липинського, Д. Дорошенко зазначив, що "поняття України підмінювалося поняттям "десятини" землі, обіцяної тому, хто впишеться до української партії ес-ерів і голосуватиме "за Україну"³².

За негайну організацію українського державного життя висловлювався губернський комісар Андрій В'язлов разом з іншими українськими комісарами на відповідній нараді у Києві. Задля з'ясування ситуації на місцях головою Генерального Секретаріату було заплановано з'їзд губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині і Поділля. Інформація комісарів вказувала на найтяжчу ситуацію на Волині і Поділлі серед решти губерній. У своєму виступі губернський комісар Волині Андрій В'язлов повідомив про погіршення загального стану в краї – поширення анархії,

³⁰ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т 4 берез.-9 груд. 1917 р., т. 1, с. 145-146.*

³¹ Д. І. Дорошенко, *Історія України, 1917-1923*, с. 72.

³² *Ibidem*, с. 72-73.

безгосподарність і назвав головний чинник деструктивного впливу на всі сфери життя губернії – занархізовані солдатські маси³³.

Активісти українського відродження намагались запобігти цим явищам і не допустити соціальних ексцесів. Єдиний вихід із кризового стану в губернії Волинська Українська Рада вбачала в посилені революційної влади від Української Центральної Ради та її Генерального Секретаріату. Позиція Волинської Української Ради вказує на прагнення діяти виключно в руслі політики Центральної Ради та Генерального Секретаріату.

Серед волинських діячів національного руху знайшла підтримку ідея утворення загонів Вільного козацтва. Чимало з них вбачали в ньому реальну силу для зупинення анархії та безладу і суттєвий фактор у боротьбі за українську державність. Так, товариство “Волинська Просвіта” на засіданні 9 вересня 1917 р. постановило, що Вільне козацтво “на Волині потрібне, співчуття до його зі сторони населення буде і що Т-во “Просвіта” просить (Генеральне Секретарство. – *А. Р.*) негайно вжити заходів для його заснування”³⁴. Однак організація Вільного козацтва на Волині проходила поволі. Відчутною була більшовицька агітація й водночас продовжувався розвиватись український рух у армійських частинах. Зокрема, у Житомирі було створено полк ім. П. Сагайдачного³⁵.

Центральна Рада зволікала з вирішенням аграрного питання, яке постійно піднімалося на губернських, повітових селянських і солдатських з’їздах. Одночасно заклики есерів до ліквідації великого земельного володіння сприяли веденню більшовиками агітації

³³ *Ibidem*, с. 122.

³⁴ Державний архів Житомирської області, ф. 560, оп. 2, спр. 2, арк. 9 зв.

³⁵ О. М. Іващенко, *Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки*, с. 100.

й підбурюванню сільського населення проти землевласників³⁶. Подальший розвиток подій показував, що Волинь виявилась найактивнішим районом аграрного руху³⁷.

Взаємодія українського руху із суспільно-політичними рухами національних меншин полягала у підтримці основних гасел та прагнення до демократизації. Поляки, проголосивши створення “Польського виконавчого комітету на Русі”, декларували співпрацю з Центральною Радою, проголошували підтримку українського національного руху. Вони мали надію, що за моральної підтримки українського національного руху зможуть зберегти провідні позиції у суспільній структурі України. Однак, як зазначає Б. Гудь, у міру зміцнення у губерніях влади Центральної Ради ситуація змінюється. Соціалістично налаштована Центральна Рада не схилилася до співпраці з ПКВ, що призводило до поглиблення суперечностей³⁸. О. Калакура вважає, що низка польських діячів із недовір’ям поставилась до заяв лідерів Центральної Ради щодо задоволення прав та інтересів національних меншостей³⁹.

Найбільшою проблемою у взаємодії українського національного руху з польськими колами було зволікання Центральної Ради у вирішенні аграрного питання, яке постійно піднімалося на губернських, повітових селянських і солдатських з’їздах. Одночасно заклики есерів до ліквідації великого земельного володіння сприяли веденню більшовиками агітації

³⁶ Б. В. Гудь, *Загибель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів XIX – першої пол. XX ст.*, с. 254.

³⁷ *Ibidem*, с. 257.

³⁸ Б. В. Гудь, *Загибель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів XIX – першої пол. XX ст.*, с. 250-251.

³⁹ О. Я. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, с. 119.

й підбурюванню сільського населення проти землевласників⁴⁰. Подальший розвиток подій показував, що Волинь виявилась найактивнішим районом аграрного руху⁴¹. Так на півдні Волині для захисту життя й майна польського населення від “дезорганізованих військових частин та дезертирів” діяв польський корпус керівництва Довбур-Мусницького⁴².

Отже стихія аграрного руху, невизначеність земельного питання значно перешкоджали українцям і полякам розвивати і підтримувати взаємовідносини (не лише у Києві, а й у регіонах), які були задекларовані І. Волошиновським на Українському національному з’їзді у квітні 1917 р. від імені Польського виконавчого комітету, про позитивне ставлення до утворення Центральної Ради і її намірів забезпечення прав національних меншин. І, як зауважує у цьому контексті О. Калакура, більшість лідерів польського руху в Україні підтримували національно-визвольні змагання українського народу⁴³.

4 серпня польська громада Житомира дізналась про рішення ПКВ щодо національної політики Центральної Ради наголосило на захисті своєї внутрішньої автономії і бажанні мирного співжиття з народом українським⁴⁴. З невинним поширенням анархії на провінції та шкодою, завданою господарству й суспільству, пов’язані сумнозвісні події вбивства в Славути мецената Романа Сангушка.

Боротьба українців за національно-територіальну автономію з кінця літа 1917 р. пов’язувалася насамперед із проведенням виборів до

⁴⁰ Б. В. Гудь, *Загибель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів XIX – першої пол. XX ст.*, с. 254.

⁴¹ *Ibidem*, с. 257.

⁴² Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 28. – арк. 6.

⁴³ О. Я. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, с. 119.

⁴⁴ *Волинская речь* 4 Авг. 1917, № 57.

міських дум та Установчих зборів. У виборчих списках кандидатів до міських дум представники від українських організацій та товариств фігурували тільки в декількох містах.

Улітку 1917 р. розпочалась виборча кампанія до виборів нового складу міської думи Житомира. Серед пропонованих виборчих списків польський, від місцевого комісаріату, значився під № 5 в кількості 45 чол. Його репрезентаційність виражалась у намаганні досягти національної консолідації всього польського населення міста, з метою гарантованого набуття певної кількості своїх гласних у міській думі для забезпечення інтересів польської спільноти⁴⁵. Тому, вагомою підставою внесення кандидатів до виборчого списку був їх авторитет серед місцевої польської громади. Соціальний зріз кандидатів виявив, що представників робочих професій нараховувалось – 15 чол., інтелігенції – 19, зайнятих в сільському господарстві – 1, не вказано рід діяльності – 10 чол.⁴⁶.

До ведення виборчої кампанії польська спільнота Житомира підійшла відповідально. Неодноразово скликались зібрання представників верств польської громади міста для вироблення правильної тактики ведення кампанії. Активно діяли Польський комісаріат, демократично-християнський союз польських робітників, які скликали зібрання напередодні виборів^{47 48}.

6 серпня відбулись вибори гласних до міської думи. Діяло одинадцять виборчих дільниць, з них на шести – польський список № 5 посів перше місце за кількістю відданих голосів виборців, по одній дільниці зафіксовані друге, третє та четверті місця, п'яті місця за двома

⁴⁵ М. Потапенко, *Участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум 1917 р.*, с. 146.

⁴⁶ *Волинская речь* 30 Июл. 1917, № 53.

⁴⁷ *Волинь* 12 Июл. 1917, № 173.

⁴⁸ *Волинская речь* 2 Авг. 1917, № 55.

дільницями. У підсумку виборів до міської думи польський список здобув відчутну перевагу й виборів 17 місць⁴⁹. 8 місць здобули місцеві українські організації та товариства⁵⁰. У замітці «В.Р.» присвяченій результатам виборів до міської думи зазначалось, «перемога, отримана (поляками – А.Р.), по відношенню з іншими, велика. Перемога поляків за списком № 5 свідчить, по-перше, про те, що вони мають за собою значну частину корінного населення та, по-друге, що ця частина населення тісно пов'язана між собою і чудово усвідомлює свій громадянській обов'язок»⁵¹.

Висока активність поляків у виборчій кампанії, на думку М. Потапенка, пояснюється посиленою політичною мобілізацією польської громади стосовно захисту національних прав та впливом боротьби за збереження й розширення електоральних полів польськими політичними силами⁵². Одночасно завершена муніципальна виборча кампанія засвідчила ефективність тактики поляків, яка ґрунтувалась на позиції національного єднання, що позбавило їх вимушеного блокування із іншими учасниками виборчого процесу. Більшість українських кандидатів були лівого спрямування. Вони, окрім національних домагань, відстоювати широку культурно-національну автономію, зосереджували свою увагу на соціальних проблемах.

Під час напруженої ситуації восени 1917 р. діяльність Центральної Ради знайшла підтримку делегатів другого губернського з'їзду селян Волині, який проходив у Житомирі з 7 по 10 жовтня. 22 жовтня таку ж резолюцію затвердила Рада громадських організацій Волині.

⁴⁹ *Вольнская речь* 9 Авг. 1917, № 61.

⁵⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1115, оп. 1, спр. 48, арк. 177 зв.-181.

⁵¹ *Вольнская речь*, 10 Авг. 1917, № 62.

⁵² М. Потапенко, *Участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум 1917 р.*, с. 146.

У постановах повітових з'їздів Волині відображено ставлення до тогочасного політичного моменту діячів українства. Зокрема, значну увагу приділено майбутній виборчій кампанії, з відповідною підготовкою до неї українськими партіями. У рішеннях відбилосся засудження централістської політики Тимчасового Уряду й протест проти обмеження компетенції Генерального Секретаріату. Неодноразово наголошувалося на підтримці Центральної Ради й визнання за нею керівної ролі в Україні.

26 жовтня до Житомира дійшла звістка про збройне повстання більшовиків в Петрограді. Наступного дня відбулося засідання Житомирської Ради робітничих і солдатських депутатів, на якому вищим органом влади в губернії визнавалася Центральна Рада і було створено “Комітет по охороні громадської безпеки”. Рішення Житомирської Ради підтримали юнкери та українські військові частини. Згодом подібні рішення прийняли Житомирська міська дума, частина підрозділів Південно-Західного фронту, які дислокувалися на Волині⁵³.

Скорегувати розвиток подій у позитивному для Центральної Ради руслі намагався губернський комісар Андрій В'язлов. Його позиція відображена у телеграмі всім повітовим комітетам, губернському і повітовим земствам та міським управам Волинської губернії з приводу більшовицького перевороту в Петрограді. Він та чимало місцевих діячів представників від українських партій та організацій у радах будь-що прагнули створити дієву мережу української адміністративної влади від Генерального Секретаріату. На Волині більшовизація Рад на осінь 1917 р. вона була досить низькою. Упродовж літа-осені 1917 р. більшовики не мали значного впливу на населення.

⁵³ О. М. Іващенко, *Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки.*, с. 101.

Українські політичні партії та громадські організації постійно пропагували і сприяли розвитку національного руху, що дозволяло захищати суспільство від руйнівної політики більшовиків та їх крайніх гасел. За ліквідацією Тимчасового уряду представники неукраїнської так званої революційної демократії визнали Центральну Раду як вищу інституцію (хоч і з певним упередженням) і це стало позитивним зрушенням в суспільній свідомості, даючи можливість посилення позиції українства в краї. Водночас агітаційна робота більшовиків не припинялася. Вони демагогічно закликали до утворення єдиного фронту з російською революційною демократією з метою вирішення економічних та соціальних проблем, відкидаючи таким чином національні прагнення і поборюючи так званий “український шовінізм”.

З проголошенням III Універсалу Української Народної Республіки завершується початковий етап боротьби українського національного руху за українську державність⁵⁴. Універсал задекларував основні засади нового державно-правового статусу України і проголосив Україну як державну формацію у федеративному зв’язку з іншими частинами колишньої Російської імперії⁵⁵.

Резолюції й постанови крайових різнорівневих українських з’їздів свідчать про підтримку Центральній Раді та схвалення Третього Універсалу. Так, Житомирська міська дума 15 листопада обговорювала Універсал та політичну обстановку в Україні. Наслідком засідання, попри розбіжність у поглядах, було визнання ЦР “єдиною владою, що може встановити порядок і об’єднати навколо себе всі державницькі елементи”⁵⁶.

⁵⁴ *Українська революція і державність* (1917–1920 рр.), с. 35.

⁵⁵ *Українська Центральна Рада: документи і матеріали*, с. 400-401.

⁵⁶ М. Ю. Костриця, *Житомир: підручна книга з краєзнавства*, с. 260.

Житомирські партійні організації меншовиків, російських есерів повідомили про всебічну підтримку Центральної Ради. 17 листопада у місті відбулось урочисте проголошення III Універсалу. Було організовану українську маніфестацію, в якій брали участь військові частини, місцеві школи, громадські і партійні організації. Урочисті святкування Української Народної Республіки відбулися у Новограді-Волинському та інших містечках. Зокрема з Волині надходили вимоги до Центральної Ради здійснення конкретних справ і рішучих дій⁵⁷.

Одночасно, після ухвали III-го Універсалу спостерігається посилення побоювань зростання руйнівної анархії. Місцеві поляки слідом за польськими членами Центральної Ради, ПКВ на Русі, польськими громадськими організаціями у Києві оголосили спільний протест в Житомирі з приводу задекларованого в III-му Універсалі усунення (без викупу) приватної земельної власності⁵⁸. 17 листопада відбулось польське віче. Численне зібрання публіки вислухало розлогу доповідь місцевого представника народових-демократів К. Верчака «Дійсна ситуація політична та вибори до Установчих зборів». У ній промовець дав негативне прогнозування запропонованого в III Універсалі розв'язку земельної проблеми. Відповідно польській громаді рекомендовано долучитись до загального протесту згаданого положення Універсалу. З метою захисту національних інтересів поляків запропоновано належно підготуватись до виборів до Установчих зборів⁵⁹. Таким чином, польська громадськість була стурбована майбутнім розвитком подій, адже спровоковане загострення аграрного конфлікту виливалось

⁵⁷ І. В. Хміль, *Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України*, с. 3, 6.

⁵⁸ *Tygodnik kresowy* 30 grudnia 1917, № 1.

⁵⁹ *Tygodnik kresowy* 6 stycznia 1917, № 2.

у погроми маєтків поміщиків, у тому числі польських, особливо на Правобережній Україні. У результаті польська спільнота втрачала економічні та етнополітичні ресурси, відчувала спад матеріально-фінансового рівня благополуччя⁶⁰.

Польське коло гласних міської думи у відношенні до положень III Універсалу оголосило декларацію підтримки прагнень українського народу до державної самостійності. Однак рішуче заперечувалось проголошення конфіскації земельної власності, що неминуче нанесе господарству та населенню краю шкоди і яке порушує демократичні основи нового ладу. Відповідно до висловленої позиції польське коло утрималося від голосування по резолюції підтримки III Універсалу.

Підготовка й проведення Установчих зборів розглядалася як важлива складова для встановлення політичного ладу на Україні, проведення соціальних та економічних реформ, утвердження статусу України в Російській федерації. Постановлено проведення українізації громадських та урядових установ.

Дотримання позицій єдності у захисті національних інтересів дозволило місцевим полякам провести цілком успішну виборчу кампанію у Житомирі до Всеросійських Установчих зборів. Її результатом стало здобуття польським крайовим списком №4 найбільшої кількості голосів з 19 міських та 4 військових виборчих дільниць міста разом узятих⁶¹. У виборчій кампанії на Житомирщині до Установчих зборів брали участь головним чином Українська партія соціалістів-федералістів та Українська партія соціалістів-революціонерів. Вибори показали, що жоден виборчий список не отримав абсолютної більшості голосів. На нашу думку, причиною

⁶⁰ Потапенко М.В. *Громадсько-політичне життя поляків Наддніпрянської України у березні 1917 – квітні 1918 рр.*, с. 10.

⁶¹ *Трудовая Волянь* 1 декабря 1917, № 202.

слабкості українських виборчих списків (особливо УПСФ) на Волині була вузька база їх електорату⁶². Приміром, за УПСФ проголосував незначний прошарок української буржуазії на Житомирщині. Однак українські діячі намагалися нівелювати вплив цього чинника, оголосивши, як вище зазначено, про об'єднання із рештою соціалістично налаштованими кандидатами⁶³. Посилення українськими партіями агітаційної, організаційної діяльності у ході виборчої кампанії до Установчих зборів, як відомо забезпечило їм суттєву перевагу над конкурентами. Електорат Волині віддав 69,6% голосів за представників українського політикуму.

Отже, сильні впливи у містах Волині мали польська та єврейська кандидатські групи. Від військових найбільше голосів отримали українські есери, що свідчить про значний відсоток українців серед солдатів та офіцерів. Волинське селянство у переважній більшості також підтримало українських есерів⁶⁴. Загалом, польський національний список на Волині отримав понад 60 тисяч голосів, що переважає показник отриманих голосів, приміром, з земель Білорусі та Прибалтики. І якщо українські партійні списки знайшли підтримку серед сільського населення то значна кількість голосів за польський список припала на міста і містечка Волині.

Таким чином, у процесі революційних змін 1917 р. суспільно-політичне життя польської спільноти Волині було сповнене організаційною діяльністю для захисту національних інтересів насамперед в органах міської влади, проведенням просвітницької та культурницької діяльності, захисту біженців. Активність польської

⁶² Ю. І. Терещенко, *Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції* К.: „Наукова думка” 1974, с. 95.

⁶³ *Ibidem*, с. 104.

⁶⁴ А. В. Седляр, *Вибори до Всеросійських установчих зборів у Житомирі (1917 р.)*, с. 20.

громади у політичному житті, вмiла реалiзацiя принципу нацiональної єдностi, дозволило її представникам вибороти переважну кiлькiсть голосiв електорату на мунiципальних виборах та до Установчих зборiв. Простежуються намагання пiдтримки українських нацiональних прагнень та одночасного захисту власних нацiональних iнтересiв, що ґрунтувались виключно на демократичних засадах.

У той же час спостерiгається посилення українського руху на Волині пiд впливом I Унiверсалу Центральної Ради. Зростає, упродовж лiта-осенi 1917 р., активнiсть селянства в нацiональному русi, що яскраво демонструють селянськi з'їзди Волині. Невирiшенiсть низки соцiально-економiчних проблем створювало пiдґрунтя для агiтацiї антиукраїнськими силами, дискредитацiї українських дiячiв, органiзацiй, партiй. Суттєвим фактором посилення українського руху на Волині було зростання активностi українських полiтичних партiй, їх участь у виборчiй кампанiї до мiських дум, Установчих зборiв. Невпинно поширюється нацiональна свiдомiсть широких верств населення краю, поглиблюються процеси нацiонального вiдродження українцiв. Свiдчення цього є українiзацiя низки вiйськових частин, органiзацiя вiльнокозачого руху та активiзацiя боротьби за нацiональне визволення.

Активна пропаганда можливих форм нацiонально-державного устрою українськими полiтичними партiями сприяла полiтизацiї українського руху на Волині упродовж березня-листопада 1917 р. На листопад 1917 р. бiльшiсть мiсцевих органiв влади довiряли Центральнiй Радi. Проголошення III Унiверсалом Української Народної Республiки отримало масову пiдтримку мiсцевого українства. Таким чином, новi суспiльно-полiтичнi умови 1917 р. дозволили вiдновити розвиток українського нацiонального руху, поглибити його полiтизацiю,

підвищити рівень національної свідомості, актуалізації пропаганди за національне визволення. Це дає підстави вважати розвиток українського руху на Волині важливою передумовою державотворчого процесу 1917-1920 рр.

Висновок. Отже, аналіз українсько-польських взаємин в контексті розвитку їх національних рухів свідчить, що їх підґрунтям були демократичні засади. Волинська репрезентація як українського так і польського національних рухів показує вплив, відповідно на українців політики Центральної Ради, а на поляків, в основному – ПКВ. Підтримка поляками Волині державотворчих намірів українців, а українців суспільно-політичних прагнень поляків в рамках політики Центральної Ради щодо національних меншин створювала належні умови для поглиблення взаємин політичного характеру між обома народами, а не вирішеність соціально-економічних проблем на Волині – заважало у досягненні цілей суспільно-політичного значення для обох рухів. Порівняльний аналіз організаційного оформлення обох рухів показує ефективність та результативність польського, що виявилось у підсумках виборчої кампанії до міської думи Житомира. Подальші порівняльно-історичні дослідження варто проводити задля з'ясування міри впливу польсько-українських взаємин суспільно-політичного характеру на Волині на процес українського державотворення доби Центральної Ради, Української Держави гетьмана П. Скоропадського, періоду союзу Пілсудського-Петлюри 1920 р.

Literatura / Література / References

- Dziennik Kijowski (1917). Kijów.
Gazeta Polska (1917). Moskwa.
Tygodnik kresowy (1917). Żytomierz.

- Wiadomości Wojskowe (1917). Kijów.
- Бевз, Т. А., Веденєєв Д. В., Гошуляк І. Л. та ін. (1998). Українська революція і державність (1917-1920 рр.) : наукове видання, за ред. О.Ф. Терещенко. К.: Парламентське видавництво.
- Ваховський, В. С. (2002). Новоград-Волинський 1917-го року. Історія міст і сіл Великої Волині. [ред. М. Костриця] (с. 258-261). Житомир: М.А.К., ч. 1.
- Волынская речь (1917). Житомир.
- Волынские народные известия (1917). Житомир.
- Волынь (1917). Житомир.
- Громадянин (1917). Житомир.
- Гудь, Б. В. (2006). Загибель Аркадії: Етносоц. аспекти укр. – пол. конфліктів ХІХ – першої пол. ХХ ст. Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Факультет міжнародних відносин Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка.
- Державний архів Житомирської області, ф. 560. Общество “Волынская Просвита”, г. Житомир Волынской губернии, оп. 2, од. зб. 2. Протоколы общих собраний членов общества “Волынская Просвита” в г. Житомире (8.12.1910-27.07.1919), арк. 13.
- Державний архів Житомирської області, ф. Р-405. Житомирський міський иконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, оп. 1, од. зб. 7. Листування про реєстрацію організацій м. Житомира (7 березня – 17 червня 1917 р.), арк. 483.
- Державний архів Житомирської області, ф. Р-405. Житомирський міський иконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій, оп. 1, од. зб. 8. Листування про реєстрацію організацій м. Житомира (17 червня – 21 серпня 1917 р.), арк. 380.
- Дорошенко, Д. І. (2002). Історія України, 1917-1923: в 2-х т.: [документально-наукове видання, упоряд. К.Ю. Галушко]. Доба Центральної Ради. К.: Темпора, т.1.
- Іващенко, О. М., Поліщук, Ю. М. (1997). Житомирщина шляхами історії: краєзнавчі розвідки. Житомир: Полісся.
- Калакура, О. Я. (2007). Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Костриця, М. Ю., Кондратюк, Р. Ю. (2006). Житомир: підручна книга з краєзнавства / Микола Юхимович Костриця, Житомир: Косенко.
- Лебедева, І. М. (2003). Створення Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ.
- Любовець, О. М. (2006). Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917-1920 рр.): дис... д-ра іст. наук : 07.00.01, Київ.
- Нова Рада (1917). Житомир.

- Потапенко, М. (2008). Участь польських політичних сил Наддніпрянщини у виборах до міських дум 1917 р. Південний архів, Херсон: Видавництво ХДУ, вип. 28/29, 145-154.
- Потапенко, М. (2012). Українське питання в політичних проектах поляків Наддніпрянщини у 1917-1918 роках. *Studia politologica Ucraino-Polona*, вип. 2, 146-151.
- Потапенко, М. В. (2011). Громадсько – політичне життя поляків Наддніпрянської України у березні 1917 – квітні 1918 рр. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Чернігів.
- Свободное слово (1917). Киев.
- Седляр, А. В. (2015). Вибори до Всеросійських установчих зборів у Житомирі (1917 р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, вип. 42, 17-21.
- Терещенко, Ю. І. (1974). Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. К.: “Наукова думка”.
- Трудовая Волянь (1917). Житомир.
- Хміль, І. В. (2004). Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України. Український історичний журнал, 2, 3-15.
- Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. (1996). Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. Ін-т історії України НАН України 4 берез.-9 груд. 1917 р., К.: Наукова думка, т. 1, с. 589.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1115. Центральна Рада, оп. 1, од. зб. 48. Матеріали про вибори до міських дум Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівської губернії (4 липня – 13 листопада 1917 р.), арк. 300.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57. Документи періоду підготовки і проведення великої Жовтневої Соціалістичної Революції і громадянської війни в Україні, оп. 1, од. зб. 28. Фотокопії переписки ЦК РСДРП с комитетами РСДРП Волинской губернии о посылке программы партии и партийной литературы, об отношении к Центральной раде, о состоянии работы в комитетах РСДРП и по другим вопросам (14.VII.1917 – 18.XII.1917), арк. 32.

To cite this chapter:

Ratsilevych, A. (2019). The social and political life of the Poles and Ukrainians in Volyn under democratic process in 1917. In: M. Apollo, M. Krupska-Klimczak (Eds.), *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (pp. 442-468). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.